

TOPONIMLAR INSON AQLIY FAOLIYATINING MAHSULI SIFATIDA

Beginmov Odil To'xtamishovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.10572354>

ARTICLE INFO

Received: 19th January 2024

Accepted: 25th January 2024

Online: 26th January 2024

KEY WORDS

Onomastika, onimlashuv,
nominatsiya, toponimika,
semantika, derivative,
apellyativ, til, nutq.

ABSTRACT

Maqolada onomastik ko'chish nutq hodisasi sifatida qaralib, obyektning onimlashtirishning lingvistik mexanizmlari, shuningdek, onimlarning apellyativlash hodisasi tadqiq etilgan. Shuningdek, apellyativ va onomastik leksikaning ko'chish jarayonlari til va nutq birliklari o'rtasidagi bog'liqlik sifatida tavsiflangan. Sun'iy va tabiiy nominatsiyalarning shakllanishi geografik nomlarning semantik kelib chiqishi natijasida toponimlar va apellyativ/onimlarning o'zaro ta'siri misolida ko'rsatilgan.

KIRISH

Apellyativ va onomastik leksikaning semantik jihatlari til va nutq elementlari o'rtasidagi munosabat nuqtayi nazaridan qiziqish uyg'otadi. O'z nomiga ega bo'lgan geografik obyekt ikkilamchi belgini oladi: atama + toponim. Ammo bu so'zlarning har biri, agar u apellyativning onimlashuvi bo'lmasa, o'ziga xos ma'no tuzilishiga ega bo'ladi. Unda denotat va belgi mavjud bo'lib, bu ikki so'zning denotati haqiqatan ham bir xil, lekin har bir so'z o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Onomasiologik nominatsiyaning nutq hodisasi sifatidagi o'ziga xosligi shundaki, atoqli otning denotati bo'lgan obyektning individuallashtirish amalga oshiriladi. Ma'lumki, obyektning individuallashtirish nafaqat lingvistik, balki ekstralingvistik asosda ham amalga oshiriladi. Bundan tashqari, M.V. Golomidovning ta'kidlashicha, otning xususiy xarakterlovchi va individuallashtiruvchi semantikasi nafaqat denotativ mansublikdan, balki motivatsion ma'nodan ham iboratdir [3, 21]. Toponimik belgi semantikasida motivatsiya ulushi ancha yuqori. Alohida motivatsion aloqalarni umumlashtirish toponim shakllanishining strukturasi belgilovchi motivatsion modellarning shakllanishiga olib keladi.

Ikkilamchi ma'no mavjudligi sababli, toponim ko'proq ma'lumotga ega, chunki u belgilangan obyektning xususiyatlaridan birini aks ettiradi va u haqida madaniy va tarixiy ma'lumotlarni beradi.

Tadqiqotchilarning fikricha, apellyativ leksikadan ko'ra atoqli otlarning tanlanishi quyidagi jihatlarga bog'liq: birinchidan, aniq hududiy shartlilik, ikkinchidan, yaratilish xronologiyasining nisbiy umumiyliigi va nihoyat, uning haqiqiy ko'rinishi materialning to'liqligi bilan mosligi [8, 48].

TADQIQOTNING METODOLOGIK ASOSLARI VA USULLARI

Tadqiqot metodologiyasi tilshunoslikda kuzatilgan tarixiylik va ijtimoiylik tendentsiyaga asoslanadi, ya'ni ma'lum bir tarixiy jarayondagi barcha hodisalar tarixiy va ijtimoiy shartlar va hodisalardan ajratmasdan talqin qilishga asoslanadi.

Tadqiqotning ilmiy-nazariy bazasini zamonaviy tilshunoslikning onomosologiya sohasida qo'llaniladigan ilmiy fikrlarni tahlil qilish usullari tashkil etadi.

Shuningdek, ergonimlarning lingvistik tadqiqida umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, shakl va mazmun bilan uyg'unlashgan dialektik qonuniyatlarga asoslanadi. Asosiy tadqiqot usuli sifatida materiallarni tasniflash, tavsiflash, tuzilish va shakllanishiga ko'ra tahlil qilish, til faktlarini solishtirishdan foydalanilgan.

NATIJAR VA MUHOKAMA

Onomastik material tabiiy va sun'iy onim nominatsiyasi muammosi doirasida sotsiolingvistik, pragmatik, kognitiv, onomasiologik jihatlarida o'rganish obyekti bo'lib xizmat qilishi mumkin. Sun'iy onimik nomlash mavzusi yechimi tadqiqot sohasida yopiq hisoblangan uch turdagi muammolarni ilgari suradi. Ulardan biri tabiiy va sun'iy nominatsiyalarni leksik nominatsiyaning alohida turi sifatida ajratish mezonlarini aniqlashtirish zarurati bilan bog'liq. Ikkinchisi onomastikada sun'iy nominatsiyalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan, uchinchi – nom yaratilishini kognitiv tahlil qilishning metodologik usullari [3, 7].

Tadqiqotlar toponimlar nominativ birlik ma'noga ega bo'libgina qolmay, balki predmet/makon tushunchalarini o'zaro bog'lashning umumiy tendentsiyasiga ega ekanligini ko'rsatdi. So'z ma'nolarining komponent tarkibi nuqtayi nazaridan semantik o'zgarishlarning quyidagi mexanizmlari qayd etilgan: komponentlar sonining torayishi va kengayishi, ularning assotsiativ birikmalar fonida almashtirilishi, shuning uchun atoqli otlarning turdosh otlarga aylanishida semantik derivatsiya orqali ma'noning semantik tarkibini o'zgarishining turli mexanizmlari ishtirok etadi. Nostandart toponimlar va antroponimlar leksik fonining assotsiativ aloqalari yasalişda yangi derivatlarga jon beruvchi o'ziga xos prototip bo'lgan so'z yasaliş modellari yordamida amalga oshiriladi [6, 37].

Toponimik derivatlarning semantik tahlili shuni ko'rsatdiki, eng mahsuldor leksik-semantik guruhlarga oykonimlar, gidronimlar va oronimlar kiradi. Jumladan, Janubiy O'zbekiston oronimlarida semantik derivatsiyaning quyidagi kognitiv modellari kuzatiladi:

1) obyektning shakli xususiyatlari asosida nomlaydi: Do'g'irtosh, Kindiktepa, Lo'ndasang va b.; 2) hajm-o'lchov xususiyatlari asosida nomlaydi: Kattadapsan, Kattazov, Kattataxta, Kichikdapsan, Kichixovar, Kichikchambar, Kichikqovoq, Uzunshiram, Uzunmo'la, Uzunqir, Uzunqir; 3) joylashgan o'rniga nisbat berish asosida nomlaydi: Boshalang, Boshqop; Bog'ibaland; 4) davriy belgi-xusisiyatlari asosida nomlaydi: Qaritepa, Qariqiz, Qarilalmi; 5) sonmiqdor belgilari asosida nomlaydi: a) sonlar asosida: Birovuzli, Beshbo'la, Beshdara, To'rtgul, Mingchuqur; b) miqdor bildiruvchi so'zlar asosida: Yetimoq, Yetimtaxta, Egizaktuva va b.; 6) tarkibiy tuzilishiga xos belgilar asosida nomlaydi: Ahalli, Cho'yanli, Cho'yndara, Mumlayxona (qoya).

Oronimlar nomlanishda obyektidagi o'simliklar dunyosi ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi: Abrikli (adir), Andizli (dara), Andizlov (adir), Archamaydon (tog'), Archaxut (dara), Burg'onli (adir), Daraytut (dara), Darg'oz (dara) va b.

Hayvon nomlari ham nomlanishga muhim omil bo'ladi: Ayiquchdi (dara), Asppar (dara), Biyasig'mas (dara), Bo'ridahna (dara), Jayraxona (tepa), Jo'jali (dara).

Undan tashqari, gidronimlar ham oronimlarning yuzaga kelishida o'ziga xos farqlovchi belgi bo'lib xizmat qilishi mumkin: Chashmako'l (tepa), Chashmikenagas (adir), Chashmiqipchoq (adir), Churanquduq (yaylov), Chuchchikquduq (yaylov), Chakanda (< chohi kanda "qazilgan quduq"; adir).

Shuningdek, oronimlarning vujudga kelishida obyektlarning tarixiy-ijtimoiy, iqtisodiy-siyosiy va boshqa omillar asosida nomlanishi modeli ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda: 1) etnik nomlar farqlovchi belgi bo'lib xizmat qiladi: Avg'ontaxta (balandlik), Batoshqoq (balandlik), Bahrintepa (tepa), Darajovi (dara); 2) kishi ismlari farqlovchi belgi bo'lib xizmat qiladi: Avzgardon (tepa), Ahmadshayit (balandlik), Odil do'g'ma (yaylov), Qoraboytepa (tepa); 3) diniy tushuncha va tasavvurlar farqlovchi belgi bo'lib xizmat qiladi: Ajinazov (balandlik), Bobotog' (tog'), Xo'jalmati (balandlik), Xo'jabarko'h (tog'), Xo'jaqiz (adir); 4) mansab, amal, unvon, tabaqa nomlari farqlovchi belgi bo'lib xizmat qiladi: Darg'amurda (adir), Hojiqiroq (tepa) [1, 21].

Bu modellarni dominant deb atash mumkin, chunki ular toponimlarda turdosh ot semantikasining rivojlanish jarayonida eng umumiy, universal xarakterni namoyon etadi. Toponimlarni nostandart semantik hosil qilishning asosiy usullari metaforik va metonimik ko'chirishlar, shuningdek, ma'no o'zgartirishlari hisoblanadi.

Toponimikani etnolingvistik jihatdan o'rganish real va noreal makonni modellashtirish orqali toponimikaning xalq ma'naviy madaniyati haqidagi ma'lumotlarning lingvistik manbasi sifatidagi o'ziga xosligini aniqlash imkonini beradi. "Bu holda talab qilinadigan kontseptual talqin voqelik obyektining lingvistik vositalar bilan olingan xususiyatlaridan sub'ektning - ona tilida so'zlashuvchining munosabati va niyatlarining xususiyatlarigacha bo'lgan masofani bosib o'tishni o'z ichiga oladi. Bu masofani qisqartirish uchun, avvalo, ma'lum bir obyekt va til tomonidan taqdim etilgan shunga o'xshash ma'lumotlarning miqdorini va toponimik materialga qo'llanilganda, toponimikani iloji boricha to'liq taqdim etish kerak" [6, 57].

Onomasiologik tahlilga bo'lgan ehtiyoj shundan kelib chiqadiki, u struktur-semantik tahlilning mantiqiy rivojlanishi bo'lib, o'zi leksikaning kognitiv tahlilini tayyorlaydi. Aynan onomasiologik tahlil u yoki bu onimning shakllanishining konseptual mexanizmlarini ajratish va ularni motivatsiya qilish tamoyillarini aniqlash imkonini beradi. Onomasiologik tadqiqotlar shu turdagi tahlillar toponimlar xususiyatlarining umumiy tavsifi, eng muhimi, ularni modellashtirishning aniq usullari yakuniy maqsadi hisoblanishini ko'rsatdi. Kognitiv tilshunoslik kognitiv nuqtayi nazardan olingan ma'lumotlarni bilish jarayonlaridagi rolga ko'ra batafsil tahlil qilish orqali chuqurroq umumlashtirish imkoniyatini ochib berdi. Shu ma'noda onomasiologik tahlil, so'z yasash tahlili kabi, o'rganilayotgan leksik qatlamning shakl va semantik xususiyatlarini o'rganishning ma'lum bir bosqichi bo'lib, leksikaning ushbu qatlamini kognitiv idrok etishdan oldingi bosqichi ekanligini ko'rsatdi.

Onomasiologik tahlil nominatsiya aktini kognitiv va nutqiy fikrlash sifatida e'tirof etadi. O.V. Raevskayaning so'zlariga ko'ra, nominatsiya jarayoniga onomasiologik yondashuv so'zlarni insonning kognitiv faoliyati natijasi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi, uning atrofidagi dunyoning turli xil sub'ektlari o'rtasidagi aloqalarni o'rnatadi va bu aloqani yaratilgan nomda ifodalaydi [7, 82].

Tilshunoslik nominatsiyasi nazariyasi bo'yicha fundamental tadqiqotlar, shuningdek, nominatsiya usullari bo'yicha xususiy tadqiqotlarning paydo bo'lishi insonning nominativ

faoliyatini o'rganish muammosining o'ta murakkabligini ko'rsatadi. Bu "murakkab nutq va aqliy jarayon bo'lib, u qanchalik kognitiv bo'lsa, shunchalik psixologik, qanchalik biologik bo'lsa, shunchalik ijtimoiy, qanchalik fiziologik bo'lsa, shunchalik sof lingvistik asoslarga egaligini ko'rsatadi" [4, 13]. Inson faoliyati yo'naltirilgan va u uchun foydali bo'lgan obyektlarga nom beriladi. Nominatsiya jarayonida inson eng muhim belgilarni aniqlaydi va obyekt obrazida qayd etadi. Aks ettirish vositasi adekvat lingvistik vosita bo'lib, shu bilan voqelik dunyosini til olami bilan bog'laydi va obyekt va uning nomi uchun tanlangan til segmenti o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatadi. Toponimlarning so'z yasalishi va onomasiologik tuzilishini tahlil qilish bizga shaxsning nominativ faoliyatini qayta qurish va oldin mavjud bo'lgan obyektlarning motivatsion xususiyatlarini umumlashtirish orqali yangi nomlar uchun shakllanadigan va asos bo'lib xizmat qiladigan nominatsiyaning ba'zi tamoyillarini aniqlashga imkon beradi.

So'z yasalishini o'rganishga onomasiologik yondashuv so'nggi yillarda alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Onomasiologik tahlil qilishda shuni yodda tutish kerakki, bu so'z yasalishi tahlili materialiga asoslangan, juda yaxshi ishlab chiqilgan metodologiya hisoblangan lingvistik faoliyat tahlilidir. Onomasiologiyani qo'llash sohasida asosiy e'tibor obyektlar nomlaridan nominatsiya jarayonlarini umumiy o'rganishga qaratildi va "tegishli e'tibor bizni o'rab turgan dunyoning u yoki bu ob'ektlariga nom berish jarayonida ma'lum bir nomni belgilash uchun barcha nominativ faoliyatga e'tibor qaratiladi" [4, 13].

Til va nutq birliklari o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini semantik derivatsiya misolida kuzatish mumkin. Atoqli otlarning (toponim va antroponimlarning) apellyativlashuvi, turdosh otlarning onimlashuvi jarayonlari tilda turdosh otlar bilan atoqli otlar o'rtasida doimiy o'zaro ta'sir mavjudligini ko'rsatadi. Agar nomlangan obyektning individualigi ko'rinmas bo'lib qolsa, atoqli ot turdosh otga (umuman tilda yoki ma'lum bir nutqiy vaziyatda) aylanish tendentsiyasi mavjud. Bunday holda, biz o'z ismimizning jozibasi, uning deonimizatsiyasi haqida gapirishimiz mumkin [5, 42].

Tilda mutlaqo teskari jarayon sodir bo'lishi ham kuzatiladi. Agar turdosh ot aniq bo'lib qolsa, uning atoqli otga aylanish ehtimoli ortadi. Bunday o'tish ononimizatsiya deb ataladi. Aksariyat hollarda onimlashish va apellyativlashish semantik derivatsiyaga asoslanadi.

Apellyativlashish quyidagi hollarda kuzatiladi: a) otning denotatsiyasi ma'lum bir til hamjamiyatining barcha a'zolari orasida yetarlicha mashhur bo'lsa; b) nomning ma'lum bir denotat bilan bog'lanishi buzilib, ko'plab bir-biriga o'xshash tabiiy-geografik obyektlar, aholi punktlari va hokazolar uchun xos bo'lib qoladi. Shu bilan birga, bir tushunchadan ajralib chiqqan holda, so'zlar boshqa tushunchalar bilan mustahkam mantiqiy aloqada bog'lanadi. Bunday aloqani o'rnatish uchun atoqli ot ma'lum miqdordagi intellektual ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Atoqli otning bunday ma'lumotlar bilan to'yinganligi uning asta-sekin jozibadorligiga olib keladi. Bu jarayon tabiiy va sun'iy ravishda sodir bo'lishi mumkin. Sun'iy yo'l maxsus leksika sohasida amalga oshiriladi va maqsadli o'tish hisoblangan maxsus chiqarilgan qarorlar asosida so'z yaratishning bir martalik harakatini o'z ichiga oladi. Toponimlarning semantik kelib chiqishi natijasida tabiiy jozibadorligi quyidagi hollarda kuzatiladi: kanareyka ← Kanar orollari; eldorado ← EL Dorado, oltinning afsonaviy shahri; Gollivud ← Amerikadagi shahar; jersey ← orol; marafon ← Gretsiyadagi shahar; mavzoley ← Turkiyadagi Mauzolos dafn etilgan joy; matras ← Hindistonning Madras shahri; Olimpiya o'yinlari ← Olumpus, Gretsiyadagi eng baland tog'. Bu holatlarning barchasida toponim u

haqidagi bilimlarning asta-sekin kengayib borishi natijasida apellativga aylanadi. Denotat ma'lum bir jamiyatda mashhur bo'lib, nom tipik bo'lib, shahar, orol yoki daryoning asl nomi bilan aloqasini yo'qotadi.

Tilda apellyativlashish jarayoni odatiy holga aylanadi. Bunda deyarli har qanday nom ishtirok etishi mumkin. Natijada, affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya kabi turli xil so'z yasash jarayonlarida faol ishtirok etuvchi sifat jihatidan yangi leksik birliklar yaratiladi. Apellyativlashish jarayonida bir xil nom qayta-qayta ishtirok etishi mumkin va har safar bu nomning leksik fonining turli komponentlari yangilanib turadi, bu esa omonimlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Apellyativ nomning boshlang'ich ma'nosi juda tez o'zgaradi. Ma'no soylari mustaqil birliklarga aylanadi, shuning uchun zamonaviy apellyativ nomning eng xarakterli xususiyatlaridan biri bu polisemiya. Apellyativ nom analogi bo'yicha so'z yasashini rivojlantirish uchun qulay materialdir. Shuni ta'kidlash kerakki, turdosh otlarning apellyativ nom xususiyatlarini olish jarayoni (ko'plik shaklida qo'llanishi, kichik harf bilan yozilishi va boshqalar) juda soddalashtirilgan.

Shunday qilib, zamonaviy tilda atoqli ot va turdosh ot o'rtasida yaqinlashuvga aniq tendentsiya mavjud bo'lib, bu ona tilida so'zlashuvchilarning nomlar maqomiga bo'lgan munosabatida jiddiy o'zgarishlar ro'y berayotganidan dalolat beradi. Zamonaviy atoqli ot o'zining an'anaviy maqomini yo'qotib, desemantizatsiyalashmoqda, ya'ni tilda umumiy so'zga aylanadi. Natijada, apellyativlashish jarayoniga turli atoqli otlarni jalb qilish holatlari tez-tez uchramoqda. Natijada, yorqin, hayoliy birliklar yaratiladi va bu ularning mashhurligini oshirishga yordam beradi. Boshqa tomondan, ularning tilda qo'llanilishi natijasida atoqli ot bilan aniq ifodalangan aloqani saqlaydigan, lekin ular uchun odatiy bo'lmagan funktsiyalarda qo'llaniladigan shakllanishlar soni ortadi.

XULOSA

Atoqli otlar va turdosh otlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning asosiy jarayonlari apellyativlashish (atoqli otning turdosh otga o'tishi) va semantik derivatsiya natijasida onimizatsiya (turdosh otning atoqli otga o'tishi) hisoblanadi. Atoqli otning e'tiborning tortishi va jozibadorligi intellektual ma'lumotlar bilan qanchalik to'yinganligiga bog'liq bo'ladi. Bu jarayon to'liq yoki noto'liq, tabiiy yoki sun'iy ravishda sodir bo'lishi mumkin. Zamonaviy o'zbek tilida atoqli va turdosh otlarning yaqinlashishiga aniq tendentsiya mavjud va bu ona tilida so'zlashuvchilarning nomlar maqomiga bo'lgan munosabatining o'zgarib borayotganidan dalolat beradi.

Onomasiologik tadqiqot obyekti, asosan, so'z va terminologiyaning turli tematik guruhlari, antroponimlar va toponimlar bo'lishi mumkin. Toponimik leksikani onomasiologik va kognitiv nuqtayi nazardan o'rganish borasida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilganligiga qaramay, toponimlarning tematik guruhi hozirgacha eng kam o'rganilgan va qo'shimcha tadqiqotlarni talab qiladi, deb hisoblash mumkin.

References:

1. Begimov O.T. Janubiy O'zbekiston oronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi: Filol.fan. dokt. diss. avtoreferati. – Samarqand, 2021. – B. 75..

2. Berezovich E.L. Semanticheskie mikrosistemyi v russkoy toponimii: Dis. ... kand. filol. nauk. Ekaterinburg, 1992. -264 c.
3. Golomidova M.V. Iskusstvennaya nominatsiya v russkoy onomastike: Dis. ... d-ra filol. nauk. Ekaterinburg, 1998. -232 c.
4. Kubryakova E.S. Nominativnyiy aspekt rechevoy deyatel'nosti. M.: Nauka, 1986. -159 c.
5. Nepokupnyiy A.P. Teoriya i metodika onomasticheskikh issledovaniy. M.: Nauka, 1986. - 256 s.
6. Ponomareva O.B. Kognitivnyie i pragmo-stilisticheskie aspektyi semanticheskoy derivatsii (na materiale angl. yazyika v sopostavlenii s russkim i nemetskim yazyikami). Tyumen: TyumGU, 2005. -264 c.
7. Raevskaya O.V. Slojnyie slova sovremennogo frantsuzskogo yazyika (imennoe slojenie): Dis. ... kand. filol. nauk. M., 1981. -170 c.
8. Rut M.E. Obraznaya nominatsiya v russkom yazyike: Ekaterinburg, 1992. -144 c.